

музейні організації. Тому здобутий позитивний досвід спонукає буковинських музейників розробляти нові плани щодо вдосконалення подальшої транскордонної діяльності.

¹ Закон України «Про транскордонне співробітництво» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – С. 499.

² Піоро В. Проект «ProMuseum: розвиток ресурсної бази та модернізація музейної галузі України» // Музейний простір. – 2013.- №2. – С. 4.

³ Мікула Н.А., Толкованов В.В. Трансдордонне співробітництво: посібник. – К.: Крамар, 2011. – С. 8.

⁴ [Сайт «Румунія – Україна – Республіка Молдова. Програма для трансдордонної співпраці»]. – Режим доступу: <http://ro-ua-md.net/index.php?Itemid=133>

⁵ Режим доступу: znc.com.ua/ukr/publ/book/book.../book-mikula-2003-p024-043.pdf

⁶ Мікула Н. Європегіоні: досвід та перспективи. Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – 222 с.

⁷ [Сайт «Румунія – Україна – Республіка Молдова. Програма для трансдордонної співпраці»]. – Режим доступу: <http://ro-ua-md.net/index.php?Itemid=133>

⁸ Grant contracts awarded in 2010 and contracted in 2011 // [Сайт «Румунія – Україна – Республіка Молдова. Програма для трансдордонної співпраці»]. – Режим доступу: http://ro-ua-md.net/images/stories/Proiecte_contractate_P3/Award_notice_preliminary.pdf

⁹ Результати // [Сайт «Спільна традиційна спадщина – просування європейських елементів»]. – Режим доступу: <http://www.muzeinaerliber.ro/ukr/Про-проект/РЕЗУЛЬТАТИ>

¹⁰ Там само.

¹¹ Музеї просто неба. Сучава – Чернівці: каталог. – Сучава: Editura Karl A. Romstorfer, 2012. – 149 с.

¹² Lehner J.-P. Twelve Brief Notes on Transborder Regions in Europe / J.-P. Lehner // Regional Contact. – 1995. – № 10, С.291-292.

¹³ Mochnaczewski P. Cele i zadania wsp pracy transgranicznej i midzyregionalnej ze szczegulnym uwzględnieniem wschodnich s iad w Polski. W: Regiony, euroregiony, rozw j regionalny. Red. M. Ba towski, seria «Euroregion Bug» Т. IV. Norbertinum, Lublin. 1996. – С.5.

¹⁴ Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музезнавство. Розд.2: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С.132.

УДК 398.31(477.8)

© Олександр Кожолянко
(Чернівці)

ЗЕЛЕНІ СВЯТА І ТРІЙЦЯ НА БУКОВИНІ: ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті досліджено народну традиційну обрядовість українців при святкуванні Зелених свят та християнського свята Трійці – свято Бога-Отця, Бога-Сина, Духа Святого. З прийняттям хри-

стіянства, Зелені свята почали називатися ще й Трійцею, яка відзначалася на 50-й день після Паски і співпадала із Зеленою неділею. Проте впродовж багатьох століть традиційно залишалася давня народна ритуально-обрядова складова Зелених свят. Зелені свята базувалися на хліборобських традиціях сонячного циклу та культурі померлих предків. Досліджено культ дерева і квітів, що були в основі Зелених свят.

Ключові слова: свято, культ, бог, традиція, церква, дерева, квіти, магія, календарна обрядовість, пісня, ігри.

А.Кожолянко

Зеленые праздники и Троица на Буковине: историко-этнологическая характеристика

В статье исследована народная традиционная обрядность украинцев при праздновании Зеленого воскресенья и христианского праздника Троицы – праздника Бога-Отца, Бога-Сына, Святого Духа. С принятием христианства, Зеленое воскресенье стали называться еще и Троицей, которая отмечалась на 50-й день после Пасхи и совпадала с празднованием Зеленого воскресенья. Однако на протяжении многих веков традиционно оставалась давняя народная ритуально-обрядовая составляющая Зеленого воскресенья. Празднование базировалось на земледельческих традициях солнечного цикла и культуре умерших предков. Исследовано культ дерева и цветов, которые были в основе Зеленого воскресенья.

Ключевые слова: праздник, культ, бог, традиция, церковь, деревья, цветы, магия, календарная обрядность, песня, игры.

O.Kozholianko

Green Holidays and Pentecost in Bukovina: Historical and Ethnological Characteristics

The article examines the popular Ukrainian traditional ritual in celebration of Pentecost and Trinity Christian holiday – a holiday of God the Father, God the Son, the Holy Spirit. With the adoption of Christianity, Green Feast began to be called even Trinity, which was observed on the 50th day after Easter, and coincided with the Green Sunday. However, for many centuries has traditionally remained a long-standing folk ritual and ceremonial part of Pentecost. Green holiday tradition based on the grain-growing solar cycle and the cult of dead ancestors. Research cult of trees and flowers that were at the heart of the Green parties.

Keywords: celebration, worship, god, tradition, church, trees, flowers, magic, ritual calendar, song, games.

Зелені свята – давнє народнє дохристиянське свято, яке символізує остаточний прихід літа. Це завершення весняного і початок літнього кален-

дарного циклу. В основі Зелених свят тисячі років лежали культ рослинності і магія заклинання майбутнього урожаю. В людській уяві це свято асоціюється з прикрашанням зеленню будинків та запахом чебрецю й м'яти, липи й любистку.

За християнським календарем на Зелену неділю припадає християнське свято Трійця – П'ятдесятниця, або Схід Святого Духа на Апостолів. У церковних трактатах розповідається, що на п'ятдесятний день після вознесіння Ісуса Христа усі його учні разом з матір'ю Марією та ті місцеві жителі-їудеї, які вірили в Ісуса, піднялись на Синайську гору у місце, де вони часто молилися, і стали чекати сходу Святого Духа, про що було обіцяно Господом попередньо. Раптом з неба опустились на них вогненні язички, які наповнили кожного Духом Святим. Присутні на молінні стали розмовляти різними мовами (парф'янською, мідянською, еламійською, понтійською, іудейською та ін.).

Це сталося у день іудейського свята П'ятдесятниці, що святкувалося в пам'ять про отримання юдеями законів. Спустившись з місця моління до інших людей, апостол Петро та інші апостоли почали пояснювати подію, яка сталась у цей день з людьми, що молились до Господа на Синайській горі¹.

Крім Служби Божої у церкві, в день Трійці священик здійснює обхід села з метою освячення хат. Якщо господар виставив стіл біля воріт, застелений скатертиною з хлібом-сіллю на ньому, то це означало бажання господаря освятити хату. Священик читав молитву над столом, потім заходив на подвір'я, освячував хату і всі будівлі двору.

За християнським віруванням, на Клечальну суботу припав введений церквою поминальний день – батьківська субота.

Оскільки християнське свято називається Трійця від назви Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Духа Святого, то за канонами християнської церкви воно святкується три дні. Трійця відзначається на 50-й день після Паски і збігається із Зеленою неділею.

У наш час у християнських церквах до Зелених свят священики одягають зелений, білий або золотавий одяг та прикрашають зіллям і гілочками дерев храмові ікони.

Атрибутика Зелених свят пов'язана з рослинністю. Свята відбувалися влітку, коли у природі багато зелені. Куди не подивився, все і скрізь зелене. Людина намагалася зеленню прикрасити і свою хату. Біля порога житла ставили зелені гілки дерева; перед вікнами – теж зелень, огорожі також уквітчані зеленим гіллям. Чебрець, пижма, м'ята, меліса, спориш, чорнобривці – це неповний перелік трав, якими українці здавна прикрашають своє житло.

Увійшовши у чисто прибрану хату, можна побачити запашну зелень. На покутті стоїть зелена

гілка липи, що відтіняє собою стіл, накритий білою скатеркою. На столі хліб-сіль, за образами – гілки липи та квіти; на стінах і на стелі – зелене листя. Долівка встелена травою, де обов'язково є м'ята, любисток, чебрець і полин – від чародійства. Так виглядала хата українця Буковини у ХІХ – середині ХХ ст. під час Зелених свят.

Календарна обрядовість як важлива складова духовної культури народу посідає досить значне місце у світогляді і віруваннях не лише українського народу, а й інших слов'янських етносів. Відповідно тому в українській і зарубіжній історіографії в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. зросла кількість наукових праць, об'єктом дослідження яких є народний календар. Важливим у цьому плані є вивчення спільних рис та регіональних особливостей літньої календарної обрядовості українців різних історико-етнографічних регіонів України, в тому числі й Буковини. Однак більшість дослідників календарної обрядовості українців традиційні звичаї та обряди Зелених свят на Буковині спеціально не вивчали, а розглядали лише побіжно, у контексті своїх зацікавлень.

Зеленосвятсько-троїцька обрядовість українців Буковини викликає зацікавленість не лише в пересічних людей, а й науковців – істориків, фольклористів, лінгвістів, а особливо етнологів.

Серед перших наукових праць ХІХ ст., в яких проаналізовано літню календарну обрядовість українців, поряд з іншими слов'янськими народами, є ґрунтовне дослідження Олександра Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу: Мифы, поверья и суевѣрия славян», репринтне видання якого побачило світ на початку ХХІ ст.².

Згадку (один абзац) про святкування Зелених свят на Буковині знаходимо у праці Р.Ф. Кайндля та О.Манастирського «Русини на Буковині», яка перекладена і видана українською мовою у 2007 р.³

У 20–30-х роках ХХ ст. вийшли друком декілька праць польських вчених, в яких частково згадується про звичаї та обряди Зелених свят. Серед них доцільно згадати книгу про українців-русинів Адама Фішера, у якій подано відомості про троїцьку обрядовість з різних історико-етнографічних районів – з Гуцульщини, Покуття, Полісся⁴. У 1934 р. польський етнограф Казимир Мошинський опублікував працю з духовної культури слов'ян⁵.

Коротенька розвідка про народний календар українського етнографа Зенона Кузеля «Літній цикл календарних обрядів» була опублікована (репринтно) у 1949 р., а у «Енциклопедії українознавства» – у 1994 р.⁶.

У цій же «Енциклопедії українознавства» опублікована книга В.Петрова «Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів»⁷. У кожній з них містяться не лише цікаві відомості про зеленосвятські звичаї та

обряди (замаювання житла зеленню, «завивання» берізки, поминання померлих), а й думки щодо походження свят і атрибутики.

Особливо цінною з даної проблематики є книга етнолог української діаспори С.Килимник «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» (т. 4), опубліковану вперше у 1957 р. у Вінніпезі, де йдеться про звичаї та обряди літнього циклу⁸. У цьому томі С.Килимник характеризує Зелені свята, починаючи чим від Зеленої суботи (готування до свят, клечання татарзіллям, папороттю, городніми, польовими та лісовими квітами; віра в духів покійників; завивання берези, обряд водити тополю, обряд Лялі, народне свято Семик, похорон Ярила, Русальний тиждень, проводи русалок – Мавський тиждень, ходіння на ниви та ін.).

У 70-х роках ХХ ст. опублікована стаття С.Кітової про один із троїцьких обрядів поліщуків – «водіння Куста»⁹.

Зацікавленість духовною культурою українців особливо посилилася у 80–90-х роках ХХ ст. Фольклорист й етнолог Роман Кирчів опублікував у колективному історико-етнографічному дослідженні «Гуцульщина» та журналах «Народна творчість та етнографія», «Советская этнография» матеріали про календарну обрядовість українців¹⁰, а на початку ХХІ ст. побачила світ його ґрунтовна праця «Із фольклорних регіонів України: Нариси й статті»¹¹.

Етнолог О.Курочкін опублікував матеріал «Календарні звичаї та обряди українців»¹² та книги «Новорічні свята українців: традиції і сучасність», «Обрядовість (Календарні свята й обряди)»¹³.

Зокрема, у останній праці дослідник розкрив локальні особливості святкування Зелених свят населення Поділля. Важливо те, що вчений звернув увагу на землеробський (господарський) та поминальний характер деяких обрядів.

У кінці ХХ та на початку ХХІ ст. темою літньої обрядовості українців займалась М.Гримич¹⁴. Дослідженням літньої календарної обрядовості у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. займалися також Л.Литвин¹⁵, Н.Осташ¹⁶, К.Кутельмах¹⁷, Г.Скрипник¹⁸, В.Скуратівський¹⁹, І.Пахолок²⁰. Серед буковинських етнологів над цією темою працювали І.Чеховський²¹, Г.Кожолянко²².

Однак стан дослідження традиційних троїцьких звичаїв та обрядів на Буковині дає підстави констатувати, що систематичного і всебічного вивчення календарної обрядовості Зелених свят українців не провадилось. Є ще багато питань витоків свят, атрибутики, святкової їжі, які потребують наукового дослідження..

Як засвідчують наукові дослідження, у основі Зелених свят був культ рослинності, магія заклинання майбутнього врожаю, культ предків та ін.

Під назвою «Зелені свята» у наш час розуміється цикл обрядів одного змісту і спрямування, але аналіз етнологічних джерел дає підстави говорити, що на початку літа в українців було декілька свят, які з плином часу було об'єднано під вказану назву. У комплекс свят входять святкування та шанування сонця, рослин і лісу, води, покійників, квітів, поля, русалок-нявок та ін.

Оскільки дохристиянська язичницька релігія українців була органічною частиною всього життєвого циклу, то великий набір пошанувань і святкувань початку літа, коли зменшується кількість сільськогосподарських робіт перед жнивими, є цілком зрозумілим.

Культ лісу пояснюється тим, що в давні часи ліс був місцем, де людина молилася («священні гаї»), до дерева ставилась як до живої істоти. Гуцули, наприклад, і в наш час, приступаючи до рубання дерева, промовляють до нього звернення-прошення.

З культурою лісових дерев пов'язано і клечання. Святковість і ритуальність проявляється уже в тому, що по гілці клечання йде господар із старшим сином. Перед зрубанням деревця чи гілки господар запрошував дерево до себе на садибу у гості: «Запрошую і беру тебе у гощі (гості) на Зелені света, аби видів мій двір, хату, загорду»²³.

Оскільки предки українців вважали, що в деревах знаходяться духи померлих, то йшли до них у ліс поспілкуватись, порадіти успіхам, порадитись стосовно своїх проблем, а на початку літа запрошували їх занесенням віток, квітів до своєї садиби та хати.

Спостерігаючи за бджолами, які збирають нектар з квітів, носять мед, людина вважала, що цим нектаром і медом харчуються й душі тих, хто відійшов із життя, та душі кожної рослини. Тому й квіти приносили додому, щоб разом у хаті та садибі святкувати прихід літа.

Квіти як символ краси і кохання, заплетені у коло-вінок, символізували життєдайний круг сонця. Тому не випадково на різні свята дівчата йшли у вінках. Вінки плели і у час літнього сонцестояння, ними ворожили, вважаючи, що затаєна у них сила може відповісти на потаємні думки дівчини. Саме тому Зелені свята є святом культу сонця, яке наближалось у ці дні до своєї найвищої могутності. Тоді йому й надавалась шана через квіти, вінки, вогонь.

Ходіння на поля під час Зелених свят, що відбувалось у дні *Нявчиного (Русального) тижня*, можна розцінювати як прояв культу сонця. Оскільки ця обрядодія була найбільше наближена до дарів природи – землеробських культур, то вона й найдовше збереглася. Лише з ліквідацією приватної власності на землю в радянські часи цей звичай почав дещо призабуватись, хоча на Буковині

на Зелені свята було прийнято навіть і в другій половині ХХ ст. всією сім'єю виходити на невеликі за розмірами присадибні ділянки зустрічати сонце у понеділок Зеленого тижня. Хлопчаки видзвонювали в дзвіночки і калатала, крутили деркача, галасували, виганяючи у такий спосіб всяку нечисть з городу. А при появі перших променів сонця все затихало і було чути лише молитву. Господар молився вголос, звертаючись до сонця з проханням, щоб воно було усміхненим, ласкавим до цієї землі.

У давні часи на поле виходило все село або певний кут-рід, йшли всі: від малого до старого, хто тільки міг пересуватись самостійно. Всі прикрашали себе квітами, дівчата ще одягали на голову сплетені з квітів віночки і з піснями та жартівливими іграми дорослих (доганяння, ряження в одяг та маски подібно новорічним маскуванню тощо), зустрівши перші промені сонця, обходили поле. Молодь лише співала та створювала шумовий ефект за допомогою дзвіночків, брязкалец та інших саморобних речей. Після завершення обходу розстеляли на траві скатертину і починався святковий обід – частування добрих духів землі, ниви. Залишки їжі прикопували на полі та залишали на межах для русалок.

Варто зауважити, що до нищення цієї народної обрядовості – ходіння на поля у зеленосвятські дні – у ХХ ст. доклалась не лише радянська влада. Як засвідчують етнографічні джерела, у кінці ХІХ ст. на терені Західної України дуже рідко вже можна було зустріти традиційний народний обряд ходіння на поле, натомість він був замінений хресним ходом, коли основна роль в обрядодії освячення нив надавалась християнському священику.

Під час святкового виходу на поле зустрічати сонце означало хвалу сонцю, вшанування духів поля, духів майбутнього урожаю. Освячення поля свяченою водою під час цього ходіння означало вигнання нечистих сил і задовбрювання русалок. А ще кроплення водою являло собою імітацію дощу, тобто використання імітаційної магії для досягнення потрібного результату. На нашу думку, у святкових виходах на поле здійснювалось нагромадження позитивної енергії землі, лісу, квітів у людському організмі. Сучасна наука підтверджує, що рослини мають свої енергетичні поля, які в певних ситуаціях можуть підсилювати людський організм, накопичувати (поповнювати) енергію тіла, лікувати хвороби тощо. Часто з цього приводу виникають думки про те, наскільки більше наші предки знали про властивості природи і використовували їх у своєму житті. На жаль, сьогодні більшість з позитивного життєвого досвіду, народної медицини і взагалі традиційної культури втрачено.

Зосереджуючи своє життя навколо вирощування різних сільськогосподарських культур, зав-

жди очікуючи доброго врожаю, людина уявляла собі духів поля, ниви і окремого стебла-колоска у вигляді мавок-нявок чи русалок, без яких рослини не можуть рости, але поведінку цих духів вважала зрадливою. Думається, що спочатку русалки були втіленням душ природних чинників (пшениці, жита, трави), а з часом перебрали на себе й душі утоплеників, нехрещених дітей. На Буковині хоча й боялися нявок, русалок, але загалом до них було позитивне ставлення. Їх не боялись так, як нечистої сили, а просто не рекомендувалося з ними зустрічатись, бо можуть у любощах манливо затягнути у воду чи прірву²⁴.

Досить цікаві думки висловив С.Килимник про образ русалок у наших предків: «У віруваннях в русалок прихована глибока філософічна думка... Русалка й образ людини, русалки й душі покійників-самогубців, що випадково прийшли на цей світ і також випадково відійшли; русалки й охоронці нив, добродійки, – русалки інколи й шкодять людям... Русалкам «нудний сірий буденний день» – вони прагнуть до високого почуття, до недосяжної краси, безкорисної, у пізнішій розумінні – жадуть платонічної любові, кохання... Вони розуміють природу, відчують її, й є справжньою часткою Матері Природи»²⁵.

Леся Українка у «Лісовій пісні» у прощальній розмові Мавки з Лукашем висловила своє бачення зв'язку Природи, Людини, Душі. Мавка, звертаючись до Лукаша, просить його не журитись, що вона згорить і тіло її перетвориться у попіл. Через вогонь вона підніметься до Неба, а попіл з тіла, вернувшись у землю, разом з водою зростає вербу і «стане початком тоді мій кінець»²⁶; шелестом гілок та листя верби, ніжним голосом тонкої сопілки, росами з віток вона передасть усе, що було в її житті попередньо. Велика українська поетеса образом Мавки майстерно показала уявлення людей у дохристиянські часи про світ, зв'язок людини з природою, кругообіг життя, в якому ніщо з нічого не виникає і ніщо безслідно не зникає. Ось таке, на перший погляд примітивне, матеріалістичне пояснення світу і місця людини в ньому було властиве давнім українцям, хоча воно доповнювалось духовним змістом.

Зелений тиждень у буковинців розпочинався з четверга. В цей день дівчата йшли на поля, левади чи в ліс, рвали квіти і там плели вінки. Після завивання вінків дівчата поверталися в село. В неділю вони йшли у той самий ліс чи на трави, де плели вінки, щоб знову розплести їх. По вінках судили «про своє щастя чи недолю»²⁷. У передгірній зоні Буковини дівчата несли вінки у сад і розвішували їх на гілках груш, яблунь, слив, вишень. Вважалося, що в такий спосіб магічно передається «плодючість» дерев саду дівчатам, і коли вони вийдуть заміж, то будуть народжувати дітей.

У цьому святі представлена, як бачимо, і любовна магія. Основа зеленосвятської обрядовості – культ рослинності, яка в цей час починала розквітати. Цей культ проявився передусім у тому, що зеленню на свята прикрашали свої оселі, а також могили предків.

У давні часи окремим святом була Зелена субота. У цей день жіноча частина сім'ї мисе все, що можна мити в інтер'єрі хати: лавки, стіл, підлогу або підмащують глиняну долівку, підмальовують піч, вішають рушники на образи, а стіл накривають чистою скатертиною.

Готуючись до свят, українці велику увагу приділяли приготуванню страв. Зазвичай їх готували упродовж тижня, переважно в четвер та суботу.

Готують святкову їжу – сім страв: капуста, студенець (холодець), макарани (запечені макарони на яйцях), вареники, налисники (тісто, перекладене сиром з яйцями і запечене), кашу з молока або зупу (суп) на курячій юшці, коливо (колово) – густу пшеничну кашу з горіхами та медом. Часто до коліва додавали сушені сливи, вишні або черешні. Особливо випікався хліб-калач, який був символом сонця в українців і який під час усіх свят повинен обов'язково бути на столі. Вечеряти починають з коліва як ритуальної страви, попередньо помолитись.

У Прутсько-Дністровському межиріччі їжа під час Зелених свят не обходилася без пирогів, млинців, вареників, коржів (50 коржиків із горіхами, щоб обмінюватися ними, як писанками на Великдень), курників, ячні, запіканки, страв з молока, свіжої зелені, домашньої птиці й риби. Із напоїв – вино, пиво, медовуха.

У Карпатах перед Зеленими святами в суботу (тут її ще називали Дідівна субота) жінки пекли кукуци, бабки з сиром, варили яйця і несли до жертвовного місця – у дохристиянські часи, а у час християнства – до церкви і роздавали присутнім. Отримуючи такий кукуц, казали «прости боже». Серед зеленосвятських страв, крім студенцю, готували бануш, пироги, голубці, терчіник, смажку дзелену, книші, душенину, бабки з сиром, кукуци, струці з маком, сушеними сливками

Холодець (студенець) готують (варять) зі свіжого та вудженого (копченого) м'яса. Якщо м'ясо свіже, то беруть його з голови й добре промивають у воді. Якщо м'ясо вуджене, то ріжуть його на шматки й вимочують до п'яти годин у холодній воді. Заливають водою два рази, врівень із м'ясом. Відмочене м'ясо вкладають у горщик і заливають водою теж врівень із м'ясом. М'ясо має варитися повільно на слабкому вогні, поки не стане відставати від кісток, тоді холодець готовий. Холодець відціджують і збирають верхній жир та м'ясо. М'ясо розкладають у малі миски, додають сіль, перець та кілька зубців часнику. Куштують на смак,

рідину розливають у миски й виносять у холодне місце (погріб, підлога холодної кімнати).

Приготування терчіника відбувається у такий спосіб: натирають картоплю, додають два-три яйця, кукурудзяне борошно, замішують, додають смаженої цибулі, шкварки, солять, перчать, висипають в ринку й печуть у печі до готовності. Вживають страву гарячою з ячнею, маслом і сметаною.

Книші готують з картоплі і борошна. Почищену картоплю труть на терці. Зціджують рідину. Замишують тісто з житнього чи пшеничного борошна та розкачують невеличкі шматочки тіста, а в них загортають терту картоплю з цибулею та сиром. Печуть у печі до готовності (поки підрум'яняться).

Серед зеленосвятських страв у Карпатах можна зустріти й душенину. Для приготування цієї страви найчастіше використовують свинину. Її ріжуть на середньої величини шматки, обкачують у борошні, складають у горщик, заливають окропом, можна – сироваткою або сметаною. До юшки додають сирівець, кладуть сиру цибулю, моркву, спеції, сіль і тушкують до готовності. Вживають цю страву з вареною картоплею, кашею, поливаючи підливою. Іноді душенину готують разом із картоплею.

У карпатських селах існував звичай запрошувати бідних людей на обіди «за простибіх», щоб таким чином допомогти душам померлих родичів досягти Царства Небесного²⁸.

У Зелену суботу дівчата прополкують квіти в квітнику та рвуть квіти і зілля, щоб внести у хату із заходом сонця. Отже, зовні хата прикрашалась зеленими липовими вітками, а всередині – квітами і зіллям.

Культ дерева і лісу яскраво відбивався у підготовці до Зелених свят. По клечання до лісу їхав старший родини (у давнину, звичайно, старший роду).

По обіді господар (з синам, якщо в нього вони були) йшов до лісу «по клечання». Гілля й молоді деревця липи називали клечанням, що, можливо, є похідним від «квітчання». ²⁹ Як рвання квітів, так і рубання гілок липи у давні часи було певним ритуалом обряду. Наприклад, збирати зілля і рубати гілки можна було лише в чистому або новому одязі. Попередньо зверталися з молитвою-прошенням до духів Природи, щоб вони були милостиві до людей, оскільки люди рвуть зілля і зрубують гілки не для забави, а з метою їх обрядового використання як жертви богам і вшанування духів Природи, які з цим зіллям та гілочками перейдуть на подвір'я і в хату.

Клечання забирали в хату, на обори, стайні, хліви, несли в комори, клуні, на пасіку. На думку наших пращурів, в деревах оселялися душі рідних

– померлих дідів-прадідів. Дід-Ладо – добрий дух предків – опікунів роду – разом з гіллям-кличанням приходив до господи.

На всіх місцях хати і садиби, де могли заховатись небажані духи (нечиста сила), розвішували липові гілки з листям: над вікнами та дверима, під стріхою хати, на дверях хлівів, комор, куч, курників, на стовпах воріт і хвірток.

У Прутсько-Дністровському межиріччі та передгір'ї Буковини після розвішування клечання та розкладання квітів у хаті розкидають свіжоскошену траву на долівку, а також на доріжки-стежки подвір'я. За звичаєм, це мають робити всі члени сім'ї, які фізично можуть таку роботу виконувати.

Із заходом сонця господарина свяченою водою, яка зберігається від січневого водосвяття, кропить хату, потім передає кухоль з водою господарю, і він кропить усе подвір'я та господарські споруди.

На Буковині клечали, в основному, липовим гіллям. Хоча в інших регіонах України завітчували домівки та господарські споруди зеленим гіллям ясеня, клена, осики та інших дерев.

У Зелену суботу існував звичай поминати тих, хто пропав безвісти, та самогубців. Для цього йшли на роздоріжжя або до межового знака села і там залишали їжу та воду, молилися за душі померлих.

Із клечанням пов'язано багато магічних прикмет-повір'їв. Так, наприклад, на Буковині вважали, що якщо до ранку листя хоч і зів'яло все, але залишилося зеленим, то всі в родині доживуть до наступної клечальної суботи, якщо ж листя почорніє – в родині хтось помре. Таке повір'я побутувало і в інших регіонах України³⁰.

Головне дерево ставили перед дверима, щоб закрити вхід відьмам, які в цей період розпочинали свою активну діяльність³¹. Обов'язково в цей час в оселі повинен був бути полин – головний захисний засіб від русалок, а також папороть.

Закінчивши клечальні прибирання та освячення садиби, господар встановлював у центрі двору невелике деревце або гілку й звертався у бік заходу сонця зі словами вітання з літом і запрошення на вечерю сонця, місяця, вітру, зірок, дощу, духів лісів, полів, садів. Точного тексту вітання не вдалося записати, оскільки інформатори старшого віку (90-річні) у кінці 80-х рр. ХХ ст. лише пам'ятали, що їхні батьки розповідали про обряди Зеленої суботи із запрошенням духів природи³². Відомий подільський варіант від 1914 р. вітання-запрошення духів Природи, який подає С.Килимник. Воно звучало так: «Сонце ясне, Сонце праведне, святі наші діди-лада, духи лісів, вод і полів, зустрічаємо вас, вітаємо з літом, шануємо вас і запрошуємо!»³³

У цей же період розпочиналися *Русалії*. Зеленосвятські розваги починалися з понеділка і три-

вали цілий тиждень. Зазвичай їх влаштовували в лісі чи в полі, на вигоні за селом. Подекуди молодіжні забави й танці проходили біля спеціальних лаштунків – ігорного дуба чи явора. Вони являли собою довгу жердину, до якої зверху горизонтально прикріплювали колесо, прикрашене квітами, гіллям, стрічкам.

Дівчата співали русальних пісень, проганяючи у такий спосіб русалок, що саме в цей час починали переслідувати молодих дівчат³⁴. Ці співи супроводжувалися іграми з відбитком язичницького характеру.

На Буковині у період *Нявчиного тижня* в давнину існував обряд «пужати половика». Назва походить від птаха – орла-половика. Цей птах робив багато шкоди селянам. Бували випадки, коли навіть малих дітей у повитку, залишених без нагляду на подвір'ї, цей птах викрадав і поза селом роз'їдав. Через напади і нищення курей, гусей, орел-половик був птахом, якого не любили, якого боялися, тому відповідно і свято було йому приурочене. В уявленні давніх українців цей птах був дуже таємничим, оскільки він з'являвся тоді, коли ніхто не міг його й чекати. Його появу асоціювали з появою епідемій (холера, чума) і епізоотій у буковинських селах, які часто виникали на українських землях у минулому. В один із днів Нявчиного тижня, намагаючись вплинути на цього птаха, його не задобрювали, а пробували магічно відігнати, знищити, похоронити. Відповідно і обрядодії цього свята (пісні, примовляння, символічні рухи і танці) мали на меті магічно вплинути на орла-половика й убезпечити домашню птицю, а у ширшому розумінні все своє життя від злих сил і епідемічних хвороб. У передгірному селі Великий Кучурів під час Зелених свят брали барана, козла або вола і прокручували тричі проти сонця. Ця магічна дія здійснювалась для того, «би половик кури не крав»³⁵. Згадки про обряд «пужати половика» збереглися у старожилів передгірної зони Буковини ще у 70-х рр. ХХ ст. Так, у селі Кам'яна, що на Сторожинеччині, 90-річний Петро Цуркан у 1977 р. розповідав, що від батька Миколи він чув про «свято половика», яке припадало на час появи молодої птиці на початку літа. На його думку, в цьому селі така обрядодія проводилась ще десь до Першої світової війни³⁶. Про подібне свято, яке відзначалося в інших регіонах України (на Волині, Поділлі), писав С.Килимник. Тільки там воно мало назву «гонити шуляка»³⁷.

На Зелені свята починають квітнути жита, а за народними віруваннями, в час квітання хлібних злаків прокидаються мерці. Квітання хлібів вважалося найнебезпечнішим періодом; люди боялися, щоб із цвітом не сталося чогось лихого. Мертві ж предки – охоронці інтересів свого роду, тому живі зверталися до них у цей небезпечний час,

поминали їх, приносили жертву, влаштуваючи на гробах тризни. На гроби йшли обов'язково одружені чоловіки та жінки з їжею і напоями. Спочатку розкладали їжу і вели розмову з покійником – тобто промовляли до гробу, як до людини, запитуючи, чи не сумують за рідною домівкою, чи добре на тому світі, чи зустрічають там інших родичів, які померли раніше чи пізніше. Просили прийти до них на обід. Потім могили кропили напоями, а їжу прикопували у землю гробів. Тільки після цього починали самі їсти і пити, частуючись з тими, хто був поблизу на інших гробах. Запрошували бідних, серед яких, як правило, були місцеві цигани, до їжі та дарували їм калачики – за поману, за мамину чи за татову душу тощо.

На Зелені свята, як і після Великодня, провідували померлих родичів, могили яких обсипали клечаним зіллям. На кладовищі влаштовували панахиди та спільні поминальні трапези.

Обов'язковим елементом поминання покійників у Зелену неділю були ігри, забави, веселощі біля гробів. У давні часи до гробів, де частувались родичі, приходили музиканти зі скрипкою, цимбалами та перевдягнені у козу, ведмеда чоловіки, які підстрибували під звуки музики й танцювали, розважаючи в такий спосіб присутніх. Часто у веселу забаву включались і ті, хто прийшов пом'янути покійних. Вважалось, що покійники в час приходу літа також хочуть забавлятися, веселитись, танцювати, що вони теж вітають сонце, зелень і красу природи.

Молодь у Зелену неділю збиралась на вигонах під лісом або на лісових галявинах. З собою брали їжу. Спочатку співали, вели хороводи, а потім влаштовували обід, сідаючи у символічне сонячне коло парами (хлопець-дівчина). Дівчата плели вінки, вішали їх на дереві, а хлопці повинні були дістати їх з гілок і передати кожен своїй дівчині. Ввечері всі гуртом йшли до річки, і дівчата пускали вінки на воду, попередньо задумавши найпотаємніше бажання, звичайно, переважно це були бажання про швидке і щасливе одруження. Цілу ніч було чути спів по гаях і вигонах та біля річки, лише під ранок хлопці гуртом проводжали дівчат додому, оскільки вважалось, що їм самим ходити небезпечно – можуть напасти русалки і залоскотати дівчину чи затягнути у воду.

Під час Нявчиного (Русального) тижня здійснювались обходи криниць та інших джерел води і влаштовувалась їх охорона. Особлива увага приділялась громадським криницям, з яких брали воду люди одного кутка села, та польовим криницям. Вважалось, що вночі під час великих свят (Водосвяття, Юрія, Зеленої суботи, Купала) збираються лихі сили і влаштовують ігри. Якщо лихі духи оволодіють криницею, то й люди і тварини, які вживатимуть з неї воду, будуть хворіти. Тому вночі

під час свят громадські криниці охороняли, чоловіки розпалювали біля них вогонь, вели бесіди аж до «перших півнів». З метою недопущення злих духів до криниць і джерел висаджували навколо них верби, які вважались охоронниками людського роду, в них перебували добрі духи, які мали не допустити злих духів до води.

На Буковині у Нявчину середу пастухи-хлопці плели на пасовищах вінки з квітів і одягали їх коровам на роги ввечері перед поверненням додому. Навпроти виходив батько, який знімав вінок, потім вішав його у стайні як оберіг від злих духів і відьом. Пастух отримував від батька наперед приготовлену нову сорочку.

В кінці Нявчиного (Русального) тижня липу та іншу уже підсохлу зелень збирали до схід сонця і спалювали, вважаючи, що в такий спосіб спалюють усю нечисту силу, яка зосередилась у цьому зіллі. При цьому вимовляли такі слова: «Дякувать тобі, деревце Боже, що ти нещисті від мене відганяло і почерез мене зів'яло. Йди в вогонь, а почерез вогонь – до раю, а той злий дух, що на тобі, най горит...»³⁸

Зелені свята стосувались і сімейної обрядовості. Так, наприклад, дівчина, яка підросла до такого віку, що вже могла брати участь у дівочій громаді і, відповідно, танцювати з хлопцями на сільських забавах (храм, даниц, весілля), в Зелену неділю вперше виряджалась родичами на танці. У віночку та стрічках-кодах, у червоній гофрованій спідниці з білою стрічкою вона приходила до початку танців і свій перший танець танцювала зі старшим хлопцем парубочої громади. Вважалось, що та дівчина, яка вперше вийшла на сільську забаву, не повинна пропустити в цей день жодного танцю. Тому майже всі хлопці парубочої громади протягом дня по черзі танцювали з нею³⁹.

На Зелену неділю хлопець, який того року мав одружуватись, також прощався з дівочим і парубочим колективами села. Він попередньо замовляв музикантам прощальний танець, який оголошувався старшим парубком на початку танцювання молоді. При цьому якусь особисту річ цього хлопця (пір'я з капелюха, дзеркальце з гирдана тощо) клали біля ніг дівчини, з якою він має одружуватись. Це означало, що він вибрав її остаточно. Таку річ дівчина, а потім жінка берегла як талісман, вважаючи, що чоловік буде лише їй вірний та «буде триматися хати». Втрата такого талісмана означала майбутнє руйнування сім'ї.

У передгірному селі Великий Кучурів був звичай, за яким на Зелену неділю влаштовувались весілля для батьків, які вже одружили («відвінували») останню дитину. На таке весілля не запрошували, хоча часто сходились мешканці родинного хутора-кутка. Та й господарям спеціально готуватись

не було потреби. «Село знало, де має право відбуватися така okazія. Зносили печене-варене та вінки із Божого деревця (жасмину), би Дух Божий довго таку родину не покидав, а у чистоті та здоров'ї тримав на віки вічні»⁴⁰.

Отже, на прикладі аналізу кількох днів Зелених свят можна перекоонатись у тому, що кожний наступний день цих весняних свят мав своє конкретне обрядове навантаження, часто зовсім відмінне від попереднього.

В обрядах Зелених свят язичницький культ предків тісно пов'язаний з аграрно-магічними заклинаннями, культом сонця, культом покійників та духів. Таким чином, навіть початок літа для землероба був повен тривоги і турбот про врожай. Не володіючи засобами захисту полів від стихійного лиха у ті далекі від нас часи, як до певної міри і сьогодні, землероб звертався до уявних засобів (магії та інших обрядів).

Подібні свята зустрічаються й у інших народів і святкуються у перші дні літа. Відомо також, що після свята Юрія у римлян наставало свято *розалий* – свято предків, від якого починалося літо. Існує точка зору, що це свято від римлян перейшло на Балкани, а звідти – в Україну, а з поширенням християнства було поєднано зі Святою неділею – Трійцею⁴¹. Проте, насправді давні дохристиянські Зелені святкування – святкування початку літа – були у предків українців ще в доримські часи. Чітко простежується штучне накладання на народні Зелені свята зовсім відмінного за змістом та обрядовістю християнського свята Трійці та іудейського П'ятдесятниці.

Як багато інших народних свят українців, Зелені свята базувалися на хліборобських традиціях сонячного циклу. Але, окрім культу Сонця і культу померлих предків, в основі Зелених свят лежав культ дерева і квітів. Це свято також є своєрідним символом єднання людини й природи.

¹ Біблія. Книги Священного Писання. Видавництво Б. Геце, 1939. – С. 141.

² Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: мифы, поверья и суеверия славян / А. Н. Афанасьев – М. : Изд-во Эксмо ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – Т. 3. – 768 с.

³ R.F.Kaindl. O.Monastyrski. Die Ruthenen in der Bukowina. Der Buchenwald. Beitrage zur Kunde der Bukowina, №3, 1889, №4, 1890.– Czernowitz, 1889-1«890. Th. I-II, (укр. видання: –Чернівці, 2007 р. с. 107).

⁴ Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi / Adam Fischer. – Lwów ; Warszawa ; Kraków, 1928. – 192 s.

⁵ Moszyński K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. – Kraków, 1934. – Cz. 2 : Kultura duchowa. – 725 s.

⁶ Кузеля З. Літній цикл календарних обрядів / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1, с. 235–238. (репр. відтв. вид. 1949 р.).

⁷ Петрова В. Передхристиянські релігійно-світоглядові елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів / В. Петров // Енциклопедія українознавства. –К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 244–249. – (репр. відтв. вид. 1949 р.).

⁸ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – факс. вид. / Степан Килимник.– Вінніпег, 1957, 178 с., друге видання: – К. : АТ «Обереги», 1994. – Кн. II. – Т. 3–4. – 528 с.

⁹ Кітова С. «Водіння Куста» на Поліссі / Світлана Кітова // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3, с. 67–73.

¹⁰ Кирчів Р. Ф. Світоглядні уявлення і вірування / Р. Ф. Кирчів // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження ; відп. ред. Ю. Г. Гошко. – К. : Наукова думка, 1987, с. 243–260; Кирчів Р. Ф. Релікти юрїївської обрядовості в українських Карпатах / Р. Ф. Кирчів // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 2, с. 38;

Кирчів Р. Ф. Отзвуки архаической обрядности в весенней поэзии украинцев Карпат / Р. Ф. Кирчів // Советская этнография. – 1988. – № 2, с. 94–102.

¹¹ Кирчів Р. Из фольклорных регионов Украины: нариси й статті / Роман Кирчів. – Львів : ІН НАН України, 2002. – 351 с.

¹² Курочкін О. Календарні звичаї та обряди / Олександр Курочкін // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – Кн. 2, с. 297–332.

¹³ Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. В. Курочкін. – К. : Наукова думка, 1978. – 192 с.

Курочкін О. В. Обрядовість (Календарні свята й обряди) / О. В. Курочкін // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К. : Доля, 1994, с. 358–385.

¹⁴ Гримич М. Зелені свята / Марина Гримич // Родовід. – 1993. – № 5, с. 21–29;

Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / Марина Гримич. – К. : АТ «ВІПОЛ», 2000. – 379 с.

¹⁵ Литвин. Л. Клечальні рослини як оберіг у віруваннях українців (за матеріалами західних областей України) / Лариса Литвин // Наукові записки. – Львів : Музей народної архітектури та побуту у Львові, 1998. – Вип. 1, с. 33–37.

¹⁶ Осташ Н. Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята / Надія Осташ // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. – Львів : ІН НАН України, 2003. – С. 248–268.

¹⁷ Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків / Корнелій Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка / ред. Р. Кирчів, О. Купчинський, М. Глушко. – Львів, 2001. – Т. ССХLII : Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 87–152.

¹⁸ Скрипник Г. Зелені свята / Ганна Скрипник // Неопалима купина. – 1993. – № 1. – С. 97–101.

¹⁹ Скуратівський В. Дідух: свята українського народу / Василь Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с. Скуратівський В. Звідки ти, Кусте? / В. Скуратівський // Скуратівський В. Покуть. – К. : Довіра, 1992. – С. 157–168.

Скуратівський В. Місяцелік: український народний календар / Василь Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1993. – 208 с. ; іл.

Скуратівський В. Святки / Василь Скуратівський. – К. : Українознавство, 1994. – 120 с. ; іл.

Скуратівський В. Т. Русалії / В. Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.

²⁰ Пахолок І. Метеорологічна тема в системі Зелених свят поліщуків / Інна Пахолок // Народознавчі Зошити. – 2009. – № 5–6. – С. 709–713.

Пахолок І. Поминальні звичаї та обряди Зелених свят українців / Інна Пахолок // Історія релігій в Україні : наук. щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів : Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігій; вид-во «Логос», 2011. – Кн. II. – с. 361–370.

Пахолок І. Традиційні звичаї та обряди Зелених свят : західнополіські і надсянські паралелі (за польовими матеріалами Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. та Мостиського р-ну Львівської обл.) / Інна Пахолок // Народознавчі Зошити. – 2006. – № 3–4, с. 446–450.

Пахолок І. Традиційні рільничі звичаї та обряди Зелених свят в українців / Інна Пахолок // Записки Наукового Товариства імені Шевченка / ред. О. Купчинський. – Львів, 2010. – Т. ССLIX : Праці Секції етнографії і фольклористики, с. 83–91.

Пахолок І. Троїцькі рослини як лікувальні засоби та береги у традиційних віруваннях українців / Інна Пахолок // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка : збірн. наук. праць. – 2010. – Вип. 11, с. 65–76.

²¹ Чеховський І. Г. Демонологічні вірування і народний календар українськокарпатського регіону / Ігор Чеховський. – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – 303 с.

²² Кожолянко Г. Зелені свята в українців Буковини // Буковинський журнал. – 2005. – №4. с. 242–250.

²³ Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. (МЕЕ ЧНУ). – 1989. – Т. 9, с. 14.

²⁴ Там само, 1987. – Т. 7, с. 5–6.

²⁵ Килимник С. Вказана праця. – Т.4, с. 54.

²⁶ Українка Леся. Вибране. – К., 1977, с. 536.

²⁷ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Мюнхен, 1966. – Т. 2, с. 147.

²⁸ <http://www.day.kiev.ua/uk/article/naprikinci-dnya/shcho-v-davninu-gotuvali-ukrayinci-do-zelenih-svyat>.

²⁹ Воропай О. Вказана праця, с. 151.

³⁰ Там само, с. 152.

³¹ Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях / Українці. – К., 1991, с. 445.

³² МЕЕ ЧНУ, 1987. – Т. 8, с. 13.

³³ Килимник С. Український рік у народних звичаях... – Т. 4, с. 26

³⁴ Там само.

³⁵ Маковій Г. Затоптаний цвіт. – К., 1993, с. 145

³⁶ МЕЕ ЧНУ, 1977. – Т. 1, с. 18.

³⁷ Килимник С. Вказана праця. – Т. 4, с. 88–98.

³⁸ Маковій Г. Вказана праця, с. 143.

³⁹ МЕЕ ЧНУ, 1998. – Т. 9, с. 13.

⁴⁰ Маковій Г. Вказана праця, с. 145.

⁴¹ Кислашко О., Кислашко Я. Православні свята та народні звичаї. – К., 2003. – С. 28.

УДК 39-055.2(477.8)=(161.2)+(411.16)«17/19»

© Валентина Душак
(Чернівці)

ЖІНКА В ЄВРЕЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

У статті аналізуються основні періоди в житті жінки в традиційній українській і єврейській культурі, показуються спільні та відмінні риси кожного з етапів життя. Простежено характерне для обох культур покращення матеріального становища жінок у ХІХ ст. та збереження гендерної асиметрії в особистих стосунках подружжя.

Ключові слова: дівчина, жінка, українці, євреї, придане, весілля, розлучення.

В.Душак

Женщина в еврейской и украинской традиционной культуре

В статье анализируются основные периоды в жизни женщины в традиционных украинской и еврейской культуре, показываются общие и отличительные черты каждого из этапов жизни. Прослежены характерные для обеих культур улучшение материального положения женщин в ХІХ в. и сохранение гендерной асимметрии в межличностных отношениях супругов.

Ключевые слова: девушка, женщина, украинцы, евреи, свадьба, приданое, развод.

V.Dushchak

Women in Hebrew and Ukrainian Traditional Culture

This article analyzes the major periods in the life of women in traditional Ukrainian and Jewish culture, showing common features of each stage of life. The author traced typical for both cultures improvement of the material situation of women and preservation of gender asymmetry in personal relationships of marriage in the ХІХ century.

Keywords: girl, woman, Ukrainian, Jews, dowry, wedding, divorce.

Поліетнічність була особливістю західноукраїнських земель, де не було абсолютного домінування певної етнічної. Проте серед місцевого населення, яке становило більшість жителів, третіми за чисельністю після українців і поляків у Східній Галичині та українців і румунів на Буковині були євреї. Частина їх поселилася там ще в часи Середньовіччя, а основна маса переселилася на територію Східної Європи в кінці ХVІ ст., коли на Заході почалася католицька реакція. Однак, якщо сефарди (піренейські євреї) у переважній більшості так і не зуміли пристосуватися до нових умов і пе-